

УКРАЇНСЬКА ТА ФІНСЬКА МОВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано основні засади національної політики Російської імперії стосовно української та фінської мов. Зазначено, що статус цих мов у межах імперії Романових мав принципові відмінності, пов'язані у першу чергу з політичним становищем українських і фінських територій в імперії та специфікою мовної ситуації, яка в них склалася. Також відмічено, що «мовне питання» у процесі формування модерних української та фінської націй відіграло значну роль.

Ключові слова: Російська імперія, національна політика, українська мова, фінська мова, русифікація.

XIX століття об'єднало фінський і український народ у межах однієї імперії. Мовна ситуація в Україні і Фінляндії мала принципові відмінності, але ще більшою мірою відрізнялося політичне становище цих земель та мовна політика центру у стосунку до української та фінської мов. Велике князівство Фінляндське користувалося автономією, у той час як українські землі були інтегровані у Російську державу як її губернії. В обох випадках значну роль відіграв чинник «третьої сили» – етномовних груп, які були політично домінуючими у державах, до яких фінські та українські землі входили до інкорпорації у Російську імперію. У випадку Фінляндії йшлося про шведське населення, мова якого, щонайменше до середини XIX ст., була мовою суспільної еліти, управління та освіти у Великому князівстві Фінляндському. В українських губерніях Російської імперії надзвичайно вагомим був вплив польської громади. Слабшати він почав лише після поразки Січневого повстання 1863 р.

Історіографія теми становища української та фінської мов у XIX – на початку XX ст. переважно представлена працями, в яких розглядається питання національної політики імперії Романових¹, а також розвитку українського або фінського національних рухів. Серед найвагоміших праць, присвячених дослідженню історичних умов розвитку та функціонування української мови в Російській імперії, варто відзначити монографії Ф. Савченка² та О. Міллера³, а також дослідження В. Шандри⁴, Р. Вульпіус⁵ та ін. Мовного питання у фінському національному русі та становища фінської мови у Великому князівстві Фінляндському торкалися у своїх працях А. Ігельстром⁶, С. Котілайнен⁷, Т. Віхавайнен⁸, О. Ткаченко⁹, Д. Ковальов¹⁰, О. Юссіла¹¹ та ін. У межах дослідження національного розвитку фінів та українців у Російській імперії Йоханнес Ремі звертався до порівняння «мовного питання» обох народів¹².

Мета цієї розвідки полягає у здійсненні компаративного аналізу стану і статусу фінської та української мов у Російській імперії, визначенні основних принципів і методів мовної політики імперського центру стосовно зазначених мов, а також з'ясуванні ваги мовного питання в процесі модерного націотворення українців і фінів.

Українці складали другий за чисельністю етнос Російської імперії – понад 22 млн. 380 тис. станом на 1897 р. Більшість українців імперії були селянами, тоді як населення українських міст Російської імперії переважно говорило трьома мовами: українською (31,32%), російською (33,36%) та ідиш (26,46%). У конкретних містах мовний склад населення міг суттєво відрізнятися від середніх показників. Наприклад, у Києві відсоток україномовного населення сягав трохи більше 22, а російськомовного понад 54. Наприкінці XIX ст. населення Великого князівства Фінляндського складалося з бл. 2,35 млн. фінів та 350 тис. шведів. Чисельність інших етнічних груп – росіян та німців, – була незначною (6 та 2 тис. відповідно). Мовну ситуацію у Великому князівстві Фінляндському визначало протистояння шведської та фінської мов. Фінська домінувала у селянському середовищі. Станом на 1880 р. нею говорило 87,7% сільського населення, тоді як шведською – 12,2%¹³. Водночас, у містах це співвідношення виглядало як 60% і 40% (70% і 30% у 1890 р.). У столиці князівства м. Гельсінгфорс у 1875 р. лише третина з 23 тис. населення говорила фінською¹⁴. Шведська мова залишалася мовою діловодства та освічених

верств. Навіть Йохан Людвіг Рунеберг (1804–1877), національний поет Фінляндії, вірш якого став державним гімном країни, писав здебільшого шведською.

Статус української мови у Російській імперії визначало сповідування ідеології, згідно якої українці були частиною єдиного російського народу, а українська мова – наріччям російської. Упродовж XIX та на початку XX ст. українська мова залишалася мовою низького престижу, не тільки у поглядах представників вищої влади, а й серед значної частини українського суспільства. Статус фінської мови у Великому князівстві Фінляндському навпаки зростав: вона увійшла в адміністративне життя краю та освіти (причому за сприяння влади імперії). Обмеження, які передбачали заборону видавати книжки фінською мовою, крім сільськогосподарської та релігійної літератури¹⁵, були запроваджені у 1850 році з метою збереження існуючої ситуації у мовній сфері, однак їхня дія виявилася не надто довготривалою.

1863 рік став знаковим і для фінської і для української мов у Російській імперії. Фінляндії він приніс визнання рівноправності фінської мови, урівняння її у правах зі шведською. Водночас, для України він ознаменувався появою Валуєвського циркуляра, який визначав мовну політику імперії аж до 1905 року. Розпорядження міністра Петра Валуєва суттєво обмежило сфери вжитку української мови й стало одним із цілої низки документів, які упродовж наступних десятиліть регулювали використання української мови в імперії. Серед них – Емський указ 1876 р., а також менш відомі широкому загалу окремі розпорядження та циркуляри Головного управління у справах друку (ГУД) 1881 – 1892 рр., які також містили обмеження стосовно українського друкованого слова.

Наприклад, розпорядження ГУД від 24 лютого 1881 року передбачало заборону публікацій до дня вшанування пам'яті Т. Шевченка, а також тих, у яких було підняте питання щодо необхідності введення української мови (малоросійського наріччя) в церковні проповіді та школу¹⁶. Циркуляр від 16 жовтня 1881 року, який доповнював положення Емського указу, визначав, що за умови дотримання загальноросійського правопису або правопису, який використовувався в Україні не пізніше XVIII століття, можна друкувати словники на малоросійському наріччі, а також окреслював необхідність отримання дозволів для постановки драматичних п'єс, сцен і куплетів чи публікації текстів до музичних нот українською мовою¹⁷. Цим же документом була заборонена організація українського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен виключно українською мовою. Розпорядження ГУД від 10 січня 1892 р. адресоване київському окремому цензоріві з іноземної цензури, вміщувало пропозицію безумовної заборони перекладів з російської мови на українську, а також рекомендувало з особливою «увагою розглядати всі оригінальні українські твори» й, за можливості, зменшувати кількість дозволених україномовних творів¹⁸.

Тим часом, у Великому князівстві Фінляндському, рескриптом 1886 р. для остаточного зрівняння у правах фінської та шведської мов було дозволено публічним місцям, урядовим закладам і посадовим особам вживати у діловодстві та службових відносинах як шведську, так і фінську мови¹⁹. У 1902 р. сільські та міські громади отримали право визначати мову свого діловодства, відповідно до мови більшості населення.

У першій половині XIX ст. у Фінляндії та Україні розгорнулася діяльність національних рухів переважно культурницького спрямування. У 1831 р. було створене Фінське літературне товариство, мета якого полягала у вивченні фінської мови, народної культури та історії. Здійснювалися переклади фінською мовою творів європейської класики, видання підручників та періодичних видань, художньої літератури. Етапною подією стала публікація у 1835 та 1849 рр. Еліасом Леннротом епосу «Калевала»²⁰.

Вже у 1863 році рух фенноманів оформився у вигляді Фінської національної партії. Один з провідних діячів цього руху Йохан Вільгельм Снельман вважав, що підняти патріотизм та компенсувати малочисельність фінів необхідно широким поширенням освіти. У 1875 р. було засноване Товариство народної освіти як центральний орган об'єднання фенноманського руху, а його філіали відкривалися по всій території Князівства²¹. Діяльність фенноманів на той час була спрямована переважно на зменшення впливу шведської мови, яка залишалася панівною в сфері освіти, судочинства тощо²².

У межах Російської імперії також розгорнулася діяльність українського національного руху, представників якого називали українофілами. Організаційне оформлення руху проявилось у заснуванні Громад у другій половині XIX ст. Саме зусиллями громадівців та інших представників української інтелігенції значною мірою відбувалася підготовка та видання україномовних літературних творів, здійснення перекладів творів світової літератури, наукове вивчення української мови, підготовка словників тощо. Важливими осередками поширення українознавчих

знань в цей час стали часописи «Основа» та «Киевская старина», Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, львівське товариство «Просвіта» та Наукове товариство імені Шевченка. У часописах «Просвіти» та НТШ регулярно друкувалися автори з Наддніпрянської України.

Слід зазначити, що культура Фінляндії та її національний рух викликали помітний інтерес серед української громадськості. Зокрема зацікавлення українців до Фінляндії засвідчує поданий до цензури збірник етнографічних розповідей українською мовою «Фінляндія і Остзейський край», автором яких значився певний «К. Г.» (заборонено до друку Санкт-Петербурзьким Цензурним комітетом у 1895 році 22 березня)²³. Діяч українського громадського руху та мовознавець Б. Грінченко написав та опублікував твори «Оповідання про гарний народ (Про Фінляндію)»²⁴ (друге вид. 1912) та «Фінляндія і Сахара» (1892).

Між основними мовними групами Фінляндії не було різниці у релігійній приналежності: як шведи, так і фіни були лютеранами. Українці як і росіяни належали до православної конфесії. Ще у 1548 році Мікаель Аґрікола завершив переклад Нового та частину Старого Заповітів фінською. Йому ж належить авторство першої книги фінською мовою – букваря «ABC-kiria», який було видано у 1543 р. Незважаючи на неодноразові спроби здійснення перекладів Святого Письма на українську мову, український переклад Нового Заповіту з'явився лише у другій половині XIX ст.

Велика увага, яку протестантські громади приділяли розвитку шкіл, сприяла підвищенню рівня освіти у Фінляндії. На рубежі XIX–XX ст. читати вміло 98 % фінів, тоді як серед українців цей показник складав лише 18,9%²⁵.

Як в Україні, так і у Фінляндії національна політика Російської імперії передбачала здійснення русифікації. Однак, якщо в українських губерніях російська мова займала виключне положення в управлінні, судочинстві та освіті, цього не можна було сказати про Велике князівство Фінляндське. Фінська у князівстві мала фактично рівні права як із російською, так і зі шведською. Фінською мовою писали твори, видавали газети, навчали у початковій, середній та вищій школі. Проте, «мовне питання» й надалі не втрачало своєї актуальності у Фінляндії. Як зазначають сучасні фінські дослідники, «починаючи з 1890-х років у політичному просторі у Фінляндії панували три основні питання: мовне, російське та соціальне»²⁶.

Російський уряд вдався до посилення русифікації Фінляндії одночасно зі звуженням її автономних прав наприкінці XIX ст. Зокрема, Постанова від 19 липня (1 серпня) 1891 р. «Про деякі зміни порядку справочинності й заміщення посад у вищих урядових закладах Великого князівства Фінляндського» серед іншого регламентувала використання російської мови у діловодстві. Посаду статс-секретаря Фінляндії і канцелярії генерал-губернатора могли займати тільки «російські чиновники, які закінчили університетський курс і які вивчили докладно фінляндські закони, а також із фінів із вищою освітою, але лише ті, хто ґрунтовно володів російською мовою»²⁷. Це правило поширювалося й на інші посади: перевага мала надаватися тим, хто знав російську мову. 7 червня 1900 р. було прийнято маніфест «Про поступове введення російської мови у діловодство», а 19 червня 1902 р. – постанову про вживання російської мови у вихідних документах від фінляндських урядових закладів.

Лише у роки революції 1905–1907 років відбулися зміни, які сприяли скасуванню попередніх законодавчих ініціатив стосовно фінської та української мов. Зміна статусу української мови в Російській імперії у 1905 р. відбулася завдяки зусиллям науковців та громадських діячів. У доповіді Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова наголошувалося на необхідності скасування розпоряджень 1863 р., 1876 і 1881 рр.²⁸ Постанова від 20 квітня (13 травня) 1906 р. стосовно російської мови у діловодстві адміністративних закладів Фінляндії передбачала, що «Усепідданіші проекти сеймових пропозицій і законів, які вони вміщують, рівночасно як і постанов, що підлягають оприлюдненню адміністративним порядком, викладаються як російською, так і фінською і шведською мовою»²⁹. Паралельно з російською мовою поверталася вага шведської та фінської мов у веденні діловодства.

Отже, той факт, що фінська мова, яка ще у середині XIX ст. була переважно мовою сільського населення, за короткий проміжок спромоглася утвердитися в усіх основних сферах суспільного мововжитку, був значною мірою обумовлений підтримкою фінської мови з боку російської офіційної влади, яка таким чином намагалася зменшити значення шведської мови. Активізація русифікаторської політики у Фінляндії розпочалася досить пізно і вже не могла принести бажаних для уряду імперії результатів. Політика правлячих кіл Росії щодо української мови будувалася виходячи з упередженого ставлення до неї, як до діалекту або наріччя російської, й реалізовувалася шляхом заборон та обмежень.

Таким чином, в межах однієї імперії відбувалося формування модерних націй українців та фінів, мовний чинник у становленні національної ідентичності яких упродовж другої половини XIX ст. відігравав виключно важливу роль. Як загалом сприятливі для розвитку фінської правові умови у Великому князівстві Фінляндському, так і цілком несприятливі для української, в кінцевому результаті призвели до стандартизації і формування обох національних літературних мов, модерних націй, а у подальшому – до виникнення національних держав.

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – XII+360 с., 11 карт.; Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – 608 с.; Руднев Д. В. Политика Российской империи в отношении западных окраин // Государственная языковая политика: проблемы информационного и лингвистического обеспечения. – СПб., 2007. – С. 69–91.

² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-К., 1930. – 415 с.

³ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с.

⁴ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К., 2015. – С. VII–XXXV.

⁵ Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 191–224.

⁶ Игельстром А. В. Финляндия // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / Под ред. А. И. Кастелянского. – СПб., 1910. – С. 627–653.

⁷ Kotilainen S. Language Legislation in Late-19th-Century Finland // *Language Policies in Finland and Sweden: Interdisciplinary and Multi-sited Comparisons* / Edited by Mia Halonen, Pasi Ihalainen and Taina Saarinen. Bristol-Buffalo-Toronto, 2014. – P. 147–170.

⁸ Вихавайнен Т. Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе / Пер. А. И. Рупасова. – СПб., 2012. – 248 с.

⁹ Ткаченко О. Б. Проблеми захисту мов і мовного відродження // *Мова і мовознавство в духовному житті суспільства* / Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні НАН України; відп. ред. Т. В. Радзівська. – К., 2007. – С. 5–129.

¹⁰ Ковальов Д. В. Фенноманство як своєрідний рух народників у Фінляндії // *Історичні етюди: збірник наукових праць*. – Вип. 5. – Дніпро, 2017. – С. 184–186.

¹¹ Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року. – К., 2002. – 407 с.

¹² Remy J. The National Development of Finns and Ukrainian under Russian Empire. Some Comparative Aspects // *Етнічна історія народів Європи*. – 2000. – № 5. – С. 31–38.

¹³ Игельстром А. В. Финляндия // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / Под ред. А. И. Кастелянского. – СПб., 1910. – С. 627.

¹⁴ Вихавайнен Т. Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе / Пер. А. И. Рупасова. – СПб., 2012. – С. 81.

¹⁵ Савойська С. В. Комунікативна політика Фінляндії в якості мовного досвіду для сучасної України // *Наукові праці МАУП*. – 2016. – Вип. 50 (3). – С. 44.

¹⁶ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Боряк; вступ. ст. В. Шандра; П. Гриценко. – К., 2015. – С. 181–182.

¹⁷ Там само. – С. 191–193.

¹⁸ Там само. – С. 247.

¹⁹ Игельстром А. В. Финляндия // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / Под ред. А. И. Кастелянского. – СПб., 1910. – С. 637.

²⁰ Там само. – С. 632.

²¹ Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року. – К., 2002. – С. 71.

²² Игельстром А. В. Финляндия // *Формы национального движения в современных государствах: Ав-*

стро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И. Кастелянского. – СПб., 1910. – С. 634–636.

²³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 294. Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 126.

²⁴ Грінченко Б. Д. Оповідання про гарний народ: (Про Финляндію) / Написав Б. Грінченко. – 2-е вид. – [К.], [1912]. – 30, [2] с.

²⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 241–242.

²⁶ Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року. – К., 2002. – С. 70.

²⁷ Корево Н. Сеймовый устав для Великого Княжества Финляндскаго, Высочайше утвержденный 20 июля 1906 года. С прил. и алф. указ. – СПб., 1913. – С. 209.

²⁸ Об отмене стесненной малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. 27.

²⁹ Руднев Д. В. Политика Российской империи в отношении западных окраин // Государственная языковая политика: проблемы информационного и лингвистического обеспечения. – СПб., 2007. – С. 75.

В статье рассмотрены основы национальной политики Российской империи относительно украинского и финского языков. Подчеркнуто, что статус этих языков имел отличия, связанные в первую очередь с политическим статусом украинских и финских земель в империи, а также спецификой языковой ситуации, которая в них сложилась. Также отмечено, что «языковой вопрос» в формировании украинской и финской наций играл значительную роль.

Ключевые слова: Российская империя, национальная политика, украинский язык, финский язык, русификация.

The article discusses basic features of the Russian imperial national policy towards Ukrainian and Finnish languages. It is stressed, that the conditions of the development of both languages were significantly different, mainly because the Ukrainian and Finnish lands had different political status within the empire. Despite the specific features of the linguistic situation in Finland and Ukraine, in both countries the «lingual question» played an important role in the nation building processes.

Keywords: Russian empire, national policy, Ukrainian language, Finnish language, Russification.